

Szó- és szólásmagyarázatok

A *lúke* szó eredete és a kretinizmus. I. A címben írt szavunk az utóbbi évtizedekben egyre közelebb került köznyelvi szókincsünkhöz. Jelentése a készülő Értelmező Szótár szerint 'bambán, ügyefogyottan mafla, egy kicsit hülye <személy>; gyüge'; stílusminősítése: bizalmas. Ugyancsak az Értelmező Szótár példaként Móricz Zsigmond Boldog emberét idézi: Vele vót a fia . . . A meg ojan *lúke* (É. n. [1939.] 257).

A szó a húszas, harmincas években gyakori volt a pesti jassznyelvben, ezért Bárczi Gézának „A »pesti nyelv«-ról írt dolgozata fölveti eredetének kérdését is: „Majd ha a szorgos kutatás a biztos [jassznyelvi] etimológiák számát megszaportítja, a fennmaradó megoldatlan rejtélyek kulcsa talán egy-két esetben . . . [a] spontán szóteremtésben lesz megtalálható. Ilyenféle lehet esetleg . . . *lúke* 'bolond' . . . — azonban mindez igen kétséges” (MNy. 28 : 85).

Egyetértünk a fogalmazás óvatosságával, már csak azért is, mert az Új Magyar Tájszótár gyűjtése négy helyről is közöl adatot — Szekszárdról, Mezőtúrról, Makóról, Békésről; a szekszárdi 'hülye, buta' jelentésű adat még 1907-ből származik. Több közlésből is tudom, hogy általánosan ismeretes a Csallóközben, illetőleg a Csallóköz vidékén. Gaño Vilmos, a gyógyító pedagógia ismert művelője, kérésemre érdeklődött a pozsonyi magyar tanítóképző tanárainál és csallóközi diákjainál a szó értelme iránt: a válaszok szerint ma is járatos a Csallóközben a 'hülye, gyöngélméjű' jelentés¹; egy pozsonyi magyar pedagógus negyven-ötven évvel ezelőtt a régi Komáromban hallotta szavunknak ezt az értelmét.² Van azonban e szónak a Csallóközben könnyedebb, tréfás hangulata is, veszekedő, évődő gyermekek sokszor mondják egymásnak; érdekes, hogy a gútai iskolában az 1940-es években a magyar órán mint csallóközi tájszót említették.³

A Csallóközzel szomszédos Mátyusföldének legalábbis nagy része ismerte e szót, sőt több faluban, például Vízkeleten közönséges is volt; úgy látszik, nem érezték köznyelvi szónak: emellett szól, hogy ez utóbbi helyen tanultabb ember, pap, tanító nem vette szájára. Számos községben *lúke* névvel illették a gyöngélméjűket. Ezek közül a szerencsétlen emberek közül került ki a „falu lúkéje”: volt ilyen Vízkeleten, Hidas-kürtön, Alsó- és Felsőszeliben, Feketenyéken, Hegyen; meg kell jegyezni, hogy általában a közepesnél alacsonyabb termetűek voltak.⁴

2. Valószínűnek tartom, hogy a *lúke* szó egy régi, már századokkal ezelőtt élt szavunknak, a 'törpe, pumilio' értelmű *lyüki*-nek folytatása (a *lyüki* a *lyuki*-ből ered etimonjára l. Zolnai Gyula: Nyr. 20 : 24; Szily: MNy. 6 : 458).

¹ Gaño Vilmosnak, a pozsonyi Pedagógiai Tudományos Intézet defektológia osztálya vezetőjének 1958. március 17-én kelt levele.

² I. h.

³ H. Molnár Ilona szíves szóbeli közlése.

⁴ Mindez P. Balázs János szíves szóbeli tájékoztatása.

A szó hangalakjának fejlődése ez lehetett: *lyüki* > *lükt* > *lüke*, a jelentés-változás útja pedig: 'törpe, pumilus, pumilio' → 'gyöngelműjű, ostoba, stultus'.

3. A *lyüki* > *lüki* változás nem szorul bővebb magyarázatra; ismeretes, hogy a Csallóközben és a Csallóközzel határos nyelvjárások egynémelyikében is, például a szigetközben (vö. Szabó Sándor: NyF. 38.), az *ly* helyén *l* van.

A CzF.-nak van *lüki* címszava is; ez után olvassuk: „Kis tömpe, törpe, zömök. Máskép: *lyüki, lüki ember*.” (Hadd jegyezzük meg, hogy Czuczor Gergely, a szótár szerkesztője ifjúságát a Mátyusfölde vidékén élte le, s éveket töltött a csallóközi Komáromban.) A mátyusföldi *lüki* 'együgyű' szó *l* hangját már Zolnai Gyula *ly*-ből származtatta (Nyr. 20: 222; 21: 9; l. alább). A *lyüki* > *lüki* változással kapcsolatban talán idézhetjük az ugyancsak *lyuki*-ből származtatott két *Lüki* helynevünket: egyikük Bihar megyében van, másikuk nem messze a Csallóköztől, Nyitrában (vö. Kniezsa: MNy. 45: 102).

A *lüki* > *lüke* alakulás nem meglepő, ha a MTsz. *süli* ~ *süle*-féle, valamint a fogyatékos értelműre vonatkozó *büge, gyüge, hüle, hüle-jüle, süke* (-*bóka*) (MTsz.) analógiás hatásának lehetőségére gondolunk. H. Németh Gyula (Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban. MNyTK. 60: 46) összetartozónak gondolja az *-i* és az *-e* végű alakot, de nem nyilatkozott arról, hogy miként függhetnek össze.

4. Nehézséget okoz szavunk értelemmódosulásának kérdése. A MTsz. *lyuki* címszava alatt a következő két jelentést találjuk: 1. *gyüki, jüki, lyüki*: apró ember v. gyerek, törpe (Vas m. Kassai J. Szókönyv 2: 325; Vas m. Kemenesalja Tsz.). *Eriggy innen, te lyüki, mer a zsebembe duglak!* (Abatúj m. Király Pál); 2. *lüki*: együgyű (Pozsony m. Taksony Nyr. 15: 190). — Magyarázatra szorul a két jelentés egybekapcsolása. Zolnai Gyula a Mátyusföld nyelvjárásáról szóló monográfiájában azt írja, hogy „gúnyos hangulat adott okot a jelentésváltozásra” e szóban is: *lüki* 'együgyű' („a régiségben *lyüki ember* még csak 'törpét' jelent.” Nyr. 20: 222). Ez a „gúnyos hangulattal” való magyarázat nem ereszített gyökeret nyelvészeti irodalmunkban; H. Németh Gyula idézett értekezése nem is sorolja az 'ostoba, bárgyú, buta' jelentésű *lüki*-t a névátvitel útján keletkezett szavak közé (vö. 49—63).

Ha Zolnainak e jelentésváltozás okát illető felfogása helyes, akkor hogyan magyarázzuk a csallóközi *kuburc* két jelentését? Hiszen ennek is van 'ügyetlen, buta, bamba ember' és 'törpe' értelme (MTsz.; vö. még: Martinkó András: MNy. 48: 217—8¹), pedig a *kuburc*-nak a *lüki*-étől meglehetősen eltérő hangulata van.

Föltűnik, hogy az említett két szó csallóközi, illetőleg a Csallóköz vidékéről való.² E jelentéskapcsolatok okát aligha kereshetjük a csallóköziek szubjektív szemléletmódjában; kell, hogy valami tárgyi alapjuk legyen. Nem furcsa és semmiképpen sem megokolatlan tehát a kérdés: éltek-e nagyobb számban a Csallóközben magában és vidékén olyan emberek, akik alacsony termetűek is, fogyatékos értelműek is?

Igenlő választ adnak erre Csallóköz régi újoncozásilajstromai. Az 1877-től 1886-ig terjedő évtizedben a két, Pozsony megyéhez tartozó járásban és Somorján az első korosztályú hadkötelesek száma 6032; ezeknek listájáról kihúztak 427-et mint növést nem ígérő törpét, 158-at mint hülyét, 157-et mint golyvást; a visszahelyezettek között szerepel 171 golyvás és 294 „dúznyakú”.³ A statisztikát közlő

¹ Erre a szóra Martinkó András hívta föl figyelmemet.

² A *lüki*-re van egy — valamivel későbbi — adat a Kiskunságról is (Nyr. 25: 335); pontos értelmét nem adja meg a közlő, de nyilván körülbelül 'buta' jelentése lehet.

³ Lendvay Benő: A hülyeség (cretinismus) Csallóközben. Pozsony, 1887. 32. Már régen is tudták, hogy a kretinizmus a pajzsmirigy rendellenességéből következik. De arra a kérdésre ma sem tudnak pontos választ adni, hogy miért jelentkezik tömegesen

Lendvay Benő, Pozsony megye akkori főorvosa megjegyzi, hogy az itt említett fogyatékoságok közül „néha kettő vagy mindhárom is előfordult ugyanazon egyénnél, de mindig csak a legszembetűnőbb vezetett be”, s hozzáfűzi, hogy a 6032 csallóközi hadkötelesnek 12,30 százalékát szuperálták ki kretinizmus és golyva miatt (i. m. 33).

Az endémiás (mintegy helyhez kötött) kretinizmussal sújtott vidékeken,¹ így a Csallóközben is sok a kis termetű gyöngelméjű ember: „... rendkívül nagy számmal találkoznak a Csallóközben a cretinek közt a törpék” — írja Lendvay a 80-as években (i. m. 26). Hasonló csallóközi tapasztalatokról számol be a hatvanas években Gerley János volt Pozsony megyei főorvos: „... a gyüének [= kretének] a teste, ha nem törpe, alacsony, széles, petyhüdt, otromba, 5 lábön fölül ritkán magas”.²

Ha a csallóközi kretinizmusról egyetlen egy adatunk sem volna, akkor is következtethetnénk rá a *kukkó* szónak a MTsz. föltüntette jelentéseiből és előfordulási helyeiből: *kukkó*, *kukó*: 1. *kukkó*, *kukó*: ügyetlen, gyámoltalan, együgyű, bamba, mafla (Zala m. Orosztony Nyr. 23:31; Békés m. Balog István; Csallóköz Nyr. 1:280; Csaplár Benedek; Csallóköz, Bacsfa Nyr. 16:91); 2. *kukkó*: golyvás (Csallóköz Király Pál); 3. *kukkó*: törpe termetű (Csallóköz Király Pál); 4. *kukkó*: csallóközi [gúnynév] (Csallóköz Nyr. 1:378; 16:330; Csaplár Benedek; Csallóköz, Bacsfa Nyr. 16:91).

E szónak is van tehát 'törpe, együgyű [stb.]' jelentése, de csatlakozik ezekhez a 'golyvás' és a 'csallóközi [gúnynév]': ismeretes, hogy az endémiás kretinizmus legföltűnőbb sajátosságait a golyva, az értelmi fogyatékoság és az alacsony (vagy törpe) termet szomorú triászában látják.³ A készülő Nagyszótárnak egy adata mintha már a XVIII. század derekán utalna e súlyos „tájkóznak” csallóközi előfordulására: „... ezek csak ... csallóközi dőreségh *kukkósági*” (idézve Amade László leveléből az Irodalomtörténeti Közlemények 12:510. lapjáról).

Igen valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy *lücke* szavunknak mai jelentését — legalábbis jelentős részben — az endémiás kretinizmussal magyarázhatjuk. Lehetséges az is, hogy a *lücke* ~ *lücke* alakok már régebben többé-kevésbé hangfestőkké váltak (vö. Zolnai Gyula idézett magyarázatát), s hatottak a hasonló jelentésű *lüttyő*, *lüttyő*-féle csallóközi tájszavak kialakulására.

Valószínű az is, hogy a *kuburc* említett két jelentésének magyarázatában szintén figyelembe kell vennünk az endémiás kretinizmust (más lehetőségre gondol Martinkó: i. h.; ugyanitt e szó egyéb jelentéseiről).

Nyilván eredetileg kreténeket jelölhettek e csallóközi tájszavak is, amelyeket még a múlt században közölt Földes Gyula „Hülyék elnevezései” címmel (Nyr. 16:330):

bizonyos vidékeken. Sokszor a talajnak jódban való szegénysége, a rossz vegyi összetételű ivóvíz legalábbis a súlyosabb okok közé tartozik. Részletesebben l. Wilhelm Weygandt: Der jugendliche Schwachsinn. Stuttgart, 1936. 364–6., Eduard Gamper: Der endemische Kretinismus. Handbuch der Geisteskrankheiten, 10. Bd., spezieller Teil, VI. Berlin, 1928. 304–16. Általában nagyobb hegységek völgyeiben gyakoribb az endémiás kretinizmus (például igen sok kretén van Svájcban és Ausztriában), vö. Gamper: i. m. 243–9.

¹ F. de Quervain, C. Wegelin: Der endemische Kretinismus. Berlin — Wien, 1936.

² Gerley János: A gyüesség (Cretinismus) a Csallóközben. Orvosi Hetilap 9 (1865): 621. h. — A csallóközi kretinizmus újabb helyzetéről: Király József: A pajzsmirigy megbetegedései. Budapest, 1943. A csallóközi kis termetű és törpe kreténekről: 131, 137. — Uő.: Az endémiás cretinismus. Budapest, 1948. A Csallóközi törpe kreténekről: 15 stb. — Király József 1956. június 7-én kelt leveléből tudom, hogy — a törpéken kívül — a csallóközi kreténeknek mintegy 80%-a kis növésű.

³ Vö. F. de Quervain — C. Wegelin: i. m. 5, 35–41, 118.

nyötelen 'törpe'; *törömlökös* 'veszekedő alacsony gonó'; *töszlök* 'alacsony kemény fejű dédó'.

Ezzel kapcsolatban nem fölösleges megemlíteni, hogy *lyüki* szavunk változataira a MTsz. olyan vidékekről idéz példát, ahol többé-kevésbé ismeretes lehetett az endémiás kretinizmus: a Csallóközzel szomszédos Mátyusföldén kívül Vas megyéből¹ és Abaúj-ból.² Kresznerics a *lyüki* címszó után megjegyzi: „Nyitra és Trencsén Vlkben. Lyüki ember. Pomilio... pumilio...” A nyitraiak nyilván láthattak Csallóköz vidéki kreténeket, sőt az irodalomban szólnak Nyitra környéki kretinizmusról is.³

A csallóközi származású Jókai regényében, a Fráter Györgyben is előfordul az (alighanem 'udvari bolondféle' jelentésű) *lyüki* szó (Nemz. kiad. 82:183; l. az ÉSz. gyűjtését): Izabella udvari embereinek felsorolásában a *lyüki* közvetlenül a *törpe* után következik. Ez a képzettársítás a fentiek után talán nem szorul bővebb magyarázatra.

Vértes O. András

¹ A Mura melléki sík vidéken ismeretes volt az endémiás kretinizmus; vö. de Quervain — Wegelin: i. m. 16; Vas megye újabb statisztikáját l. Király József könyvében: A pajzsmirigy sebészete (A dunántúli golyvaendemia). Budapest, 1946. 120 kk.

² Az Abaújjal határos Borsodban ismeretes az endémiás golyva; erősen sújtott vidék a Bükk hegység: nem kevés a kretének száma (Sós József: A magyarországi golyvaendemia elterjedtsége. Népegészségügy 25: 15—20), sőt bükki törpe kreténekről is hírt ad a szakirodalom (Sós József, Röthler István és társaik: Degeneratív ártalmak halmozódása. Népegészségügy, 1946. évi folyam, 188—9).

³ Ernst Finkbeiner: Die kretinische Entartung. Berlin, 1923. 30.